

**Ismet Bušatlić**

## SEMIOTIKA BOGUMILSTVA I SEMIOTIKA ISLAMA

### REZIME

Historija širenja islama u našim krajevima usko je vezana za proučavanje povijesti “Dobrih Bošnjana”, a ova opet za proučavanje srednjovjekovnih vjerskih pokreta.

Zbog prirode sačuvane građe i različitih metodoloških pristupa u njenoj interpretaciji, već više od jednog stoljeća traju rasprave u kojima se brane i osporavaju tri sasvim različita stajališta: jedni drže da je “Crkva bosanska” bila heretička po svome karakteru i dualistička po svome učenju i da se njena hijerarhijska organizacija i obredi temelje na praksi srednjovjekovnih dualista; drugi, da je “Crkva bosanska” nacionalna, autokefalna i uvijek pravoslavna; dok treći dokazuju katoličko porijeklo i pravovjerni karakter “Crkve bosanske”, utemeljene na hrvatskoj glagoljaškoj tradiciji.

Spotičući se o jednu od navedenih teza, autori radova o porijeklu bosansko-hercegovačkih muslimana i procesu širenja islama u našim krajevima dolazili su do oprečnih stavova koji se kreću od mišljenja da su bogumili (krstjani, patareni i ma kako da su se zvali), predstavljali podlogu i kvasac za širenje islama do potpune negacije ovoga faktora.

**N**a temelju sačuvanih izvora i građe teško je pravilno i objektivno odrediti konfesionalnu kartu Bosne u vrijeme dolaska Osmanlija u naše krajeve (ona je isuviše često i drastično mijenjana), a time i raniju religioznu pripadnost stanovništva koje prihvata islam. U tome postoji otvoren i nepremostiv jaz među zapadnim, istočnim i domaćim izvorima. Jedni ističu prevlast katolika, drugi pravoslavnih, a treći da je bogumila bilo premnogo u bosanskom kraljevstvu.<sup>1</sup>

Lična imena su uglavnom bila ista kod sve tri zatečene konfesije. Jedino blizine, historijski utvrđenih hiža i spomen krstjana ukazuje na moguću bogumilsku rasprostranjenost, a blizina crkava, pojava popova i nekih tipično srpskih imena ukazuje na to da je u određenim naseljima možda preovladavalo pravoslavno stanovništvo, dok registrovanje samostana i tipično latinskih imena žena, rjeđe muškaraca, ukazuje na pripadnike katoličanstva, ali ni u ovim slučajevima ne možemo posve biti sigurni da se ne radi o bogumilima, ili bar kriptobogumilima koji su pod pritiskom i pred progonima prihvatili kršćanstvo ili hrišćanstvo.

Ni turski izvori nam nisu tu od velike pomoći pošto oni vjernike sve tri ove konfesije bilježe kao “gebr” ili “kafir” i tretiraju kao “kitabije”.<sup>2</sup>

Samo u rijetkim slučajevima domaći izvori spominju i raniju vjersku pripadnost. Tako “pisa smjerni sveščeni monah Marko (...) u crkvi uspenja presvete Bogorodice u Trebinju” da mnogi ni od koga mučeni, “odstupiše od pravoslavlja i primiše njihovu vjeru, kao što apostol prije reče: privuče ih sila i velikoslavlje”<sup>3</sup>.

Zna se da su, odmah nakon pada Bosne, i neki katolici u rudarskim mjestima prešli na islam.<sup>4</sup> Prelazaka katolika na islam bilo je i kasnije, a konverzija je bilo čak i među bosanskim franjevcima.<sup>5</sup>

Zanimljivu opasku o nestanku bogumila napisao je Ivo Pilar i tako za sebe riješio ovu enigmu. On piše: “Veći dio naroda dobrim je dijelom izumro

<sup>1</sup> Mandić, Dominik: *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Čikago 1962, 04-420; Dragojlović, Dragoljub: *Krstjani i jereitička crkva bosanska*. Beograd 1987, 118-138.

<sup>2</sup> Okić, Tajib: *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'apres des documents turcs inedits*. Sudost forschungen, 1960.

<sup>3</sup> Ćorović, Vladimir: *Bosna i Hercegovina*. Beograd 1925, 65.

<sup>4</sup> Filipović Milenko: *Varoš Olovo s okolinom*. Sarajevo 1934. Separat iz Franjevačkog vjesnika, 21.

<sup>5</sup> Benić, fra Bono: *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo 1979. 41, 44, 151, 160.

usljed životomrzne prirode bogumilstva. Ono što je ostalo prešlo je dijelom na islam, dijelom na pravoslavlje, a dijelom na katolicizam.”<sup>6</sup>

Kako je poznato, i danas je vladajuće mišljenje da su bogumili predstavljali podlogu za masovno širenje islama, a tome je najjači uzrok u samom vjerovanju bogumilskom, koje je bilo bliže islamskom vjerovanju negoli i katoličkom i pravoslavnom.<sup>7</sup>

Takve interpretacije vodile su do prenamaglašavanja vjerskog motiva u objašnjavanju procesa širenja islama i isticanja bogumilstva kao sveobjašnjavajućeg činioca na osnovu sličnosti, maltene podudarnosti, njegove ideološko-spoznajne i religiozno-etičke semiotike sa odgovarajućom semiotikom islama.

Da bi se izrekao sud o nauci i religioznoj praksi bogumila i o korelaciji između bogumilstva i procesa širenja islama u Bosni potrebno bi bilo pret hodno osvrnuti se na pitanje bogumilstva u našoj literaturi, pa tek onda posvetiti pažnju uporednom studiju bogumilstva i islama. A kada je riječ o takvom uporednom studiju, onda se mora imati u vidu da ta razmatranja ne smiju biti usmjerena ka smanjivanju značenja bilo koje religije koja je predmet uporednih proučavanja. Ova komparacija, naime, treba da pokaže koliko razlika i sličnosti ima u pristupu predmetu uporednih proučavanja svaka religija ponaosob.

To, opet, nameće potrebu da se jednim cjelovitim prikazom obuhvate svi rezultati pojedinačnih i općih istraživanja ove složene problematike na temelju nove izvorne građe nedostupne starijim istraživačima i naših ukupnih znanja.

Sličnosti bogumilstva i islama, mada često isticane, do danas nisu ozbiljnije propitane. U tekstovima o bogumilstvu pripominjali su ih historičari koji nisu dovoljno poznavali islam, a u tekstovima o islamu teolozi koji se nisu studioznije bavili bogumilstvom.

Zbog prirode sačuvane građe (latinska/katolička, bizantijska/pravoslavna, slavenska/bogumilska, turska/islamska) protivrječne u cjelini i u pojedinačnim izvorima, zbog različitih metodoloških pristupa u njenoj interpretaciji (prihvatanja jednih a ignoriranje drugih izvora, isticanje nebitnih i prećutkivanje bitnih činjenica) kod nas već više od jednog stoljeća

<sup>6</sup> Pilar, Ivo: Bogumilstvo... Zagreb 1927, 70.

<sup>7</sup> Handžić, Mehmed: Glavni uzrok prelaza Bogumila na islam, Narodna uzdanica - kalendar za godinu 1935. 77.

traju rasprave o tome da li su u Bosni ikada i živjeli “pravi i dobri Bošnjani” (krstjani, bogumili, patareni i ma kako da su se sve zvali), pa, ako su nekada i bili, da li su bili to što su bili, što se misli da su bili.

Historičari koji su se bavili ovom tematikom mogu se, uglavnom, svrstati u tri osnovne grupe. Prvi (F. Rački, V. Klaić, I. Ruvarac, K. Jireček, V. Ćorović, M. Barada, A. Solovjev, M. Dinić, D. Knievald, D. Mandić, S. Ćirković, A. Babić, M. Hadžijahić, S. Jalimam i drugi) polaze sa stanovišta da su “Dobri Bošnjani” direktni izdanak bugarskih bogumila, kojima su u srednjem vijeku pripadali italijanski katari i francuski albugnezi, da je “Crkva bosanska” bila jeretička po svome karakteru i dualistička po svome učenju i da se njena hijerarhijska organizacija i obredi temelje na praksi srednjovjekovnih dualista.

Drugi (B. Petranović, V. Glušac, S. Kosanović, S. Davidović, D. Dragojlović i dr.) negiraju postojanje bogumilstva, smatrajući ga “kaluđerskom mistifikacijom srednjeg veka” i historijskom obmanom koju je u povijesnu znanost uveo Rački, za njih je “Crkva bosanska” nacionalna, autokefalna i uvijek pravoslavna, njena organizacija, učenje i obredi govore da je ona u svim svojim pojavnim oblicima neposredni izdanak starijeg nereformiranog anahoretskog monaštva raširenog i izvan bizanstijske uticajne sfere, koje se u Bosni stjecajem historijskih okolnosti početkom XIII stoljeća našlo na udaru zapadne crkve, da se organizacija, obredi i učenje bogumila mogu razumjeti jedino u okviru teološke mistike i istočne crkve, koju su prihvatili posredstvom domaćeg monaštva, čiji su izdanak bili, a ne u okviru srednjovjekovnih dualističkih jeresi, čije učenje, organizaciju i vjerske obrede nisu ni poznavali.

Treći (A. Hoffer, F. Milobar, M. Vego, J. Šidak, Ć. Truhelka, L. Petrović, Dž. Fajn F. Šanjek i dr.) dokazuju katoličko porijeklo i pravovjerni karakter “Crkve bosanske”, utemeljene na hrvatskoj glagoljaškoj tradiciji, te da u učenju nije imala ništa heretičko, a pogotovu dualističko, da ona nije bila ni pravoslavna crkva, ali da se sa svojim klerom, koji se sastojao od krstjana i seoskih popova, držala istočnog obreda i poštovala istočne svece, nije priznavala papin primat, ali se nije smatrala ni dijelom istočne crkve – bila je to sasvim samostalna crkva koja je sebi pripisivala apostolsko porijeklo i na čijem su se čelu nalazili hrvatski benediktinci ili redovnici sv. Bazilija.

Svi dosadašnji radovi o porijeklu bosanskohercegovačkih muslimana i o procesu širenja islama u našim krajevima polaze sa jednog od navedenih

stajališta, pa nije čudo što se susrećemo sa tako oprečnim stavovima koji se kreću od mišljenja da su bogumili predstavljali podlogu i kvasac za širenje islama do potpune negacije ovog faktora i na taj način branili ili osporavali tezu o Bosni kao “svjetskoj metropoli bogumila” ili o “bosanskim bogumilima” kao “fermansu” današnjih muslimana.

Bez upuštanja u raspravu sa zagovornicima druge dvije teze i širu analizu njihovog obrazlaganja napisanih tekstova, osvrnut ćemo se na stav o heretičkom i dualističkom karakteru “Crkve bosanske” iz slijedećih razloga:

- uz manje ograde, ovu koncepciju prihvaća većina historičara;
- osporavaju je sa različitih stanovišta i sa različitim argumentima, najčešće historičari amateri;
- neki od njih vremenom su evoluirali u svome mišljenju i prihvatili prvu koncepciju kao okvir svojih daljih istraživanja ove problematike.

Navedeno je vidljivo u samome vjerskom učenju, obrednoj praksi i etičkim normama koje su bosanski heretici slijedili i zbog toga čestom i teškom nasilju bili izloženi.

## Vjersko učenje

Za proučavanje vjerskog učenja bosanskih heretika upućeni smo prvenstveno na izvore koji potječu iz kruga Rimske crkve.<sup>8</sup> U izvorima Grčke i Srpsko-pravoslavne crkve ima nešto manje podataka o vjerovanju bosanskih heretika, a najmanje ih je u domaćim izvorima.<sup>9</sup> Iz ovih izvora, sasvim različitog porijekla, pokušavalo se rekonstruirati vjersko učenje “Crkve bosanske”. Među prvima kod nas je to učinio F. Rački pretpostavljajući da je u Bosni bilo “strožijih patarena koji su vjerovali da je đavo bez početka, ali ga je većina držala za odpadaša od Boga i za manjeg od Boga, pa je ova nauka, jamačno u Bosni općenitom postala.”<sup>10</sup> Sa manjim razlikama njegovo je mišljenje prihvatila većina istraživača “Crkve bosanske”.

<sup>8</sup> D. Kniewald, “Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima.” *Rad JAZU* 270, Zagreb, 1949. str. 115-276.

<sup>9</sup> A. Solovjev, “Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu”, *Godišnjak Društva istoričara*, Sarajevo 1953. 1-10; Isti, “Fundajiti, Patareni i Kudugeri u vizantijskim izvorima”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, Beograd 1952, str. 121-147.

<sup>10</sup> F. Rački, *Bogumili i Patareni*, Beograd 1931. str. 500.

Prema njima, vjerovanje pripadnika “Crkve bosanske” moglo bi se sažeti u nekoliko osnovnih stavova: svoje vjerovanje temeljili su na nauci o dva počela stvorenog svijeta; stvaranje duhovnog svijeta i nevidljivih stvari pripada prvom početlu, koje je jedini i pravi Bog; zlo ne potječe od Boga, nego od đavola; sve vidljive stvari djelo su đavola; Krist nije bio čovjek nego je samo prividno uzeo lik čovjeka; njegova muka, smrt, uskrsnuće/uzačaćće na nebo nisu nikakva stvarna zbivanja nego samo prividna; Blažena Djevica je bila anđeo i nije mogla biti majka Kristova; Stari zavjet i Mojsijev zakon djelo su đavola, pa oni osuđuju patrijarhe i proroke Starog zavjeta; odbacuju sve sakramente Rimske crkve; za njih je Rimska crkva kuća idola i svi koji njoj pripadaju su idolopoklonici; samo su oni (bosanski heretici) prava Kristova crkva i pravi sljedbenici apostola te je jedan od njih sebe smatrao Kristovim namjesnikom i nasljednikom apostola Petra; nisu vjerovali u uskrsnuće tijela nakon smrti već samo duha koji se smrću oslobodio; crkve i druge kultne građevine smatrali su “sinagogama sotone” u kojima se vrši idolopoklonstvo te su, dosljedno tome, osuđivali kao idolatriju štovanje krsta, ikona i relikvija.<sup>11</sup>

U novije vrijeme neki od ovih stavova osporavani su “produbljenom kritikom” domaćih i stranih izvora. Tako F. Šanjek misli da domaći izvori “ne daju nikakvih podataka o dualističkom vjerovanju bosansko-humskih krivovjeraca”, a sačuvani raskošni rukopisi uvjeravaju ga “da bosanski krstjani nisu bacivali svete slike ni križ.”<sup>12</sup> D. Dragojlović čak tvrdi da domaća izvorna građa nastala u krilu “Crkve bosanske” osporava sve tvrdnje “da su bosanski krstjani sledili dualističku teologiju, kosmogoniju i antropologiju istočnih bogumila ili zapadnih katara.”<sup>13</sup>

Vjera bosanskih heretika – temeljila se ona na učenju o dva počela (kako je mislio Rački i njegovi sljedbenici) ili na vjeri u “jednog” i svemogućeg boga”, shvaćenog u trojstvu oca, sina i sv. Duha, i “jednog gospoda Isusa Hrista”, ili “gospoda našeg Isusa Hrista”, koga su priznavali za jedinog tvorca “svega što je postalo” i da “bez njega ništa nije postalo što je postalo”, ne ograničavajući Hristov stvaralački akt kao “svemogućeg” i “jedinog boga” na “domen duhovnog sveta”, kako su to u svojim komentarima biblijskih knjiga

<sup>11</sup> F. Rački, *Isto*, str. 498-510.

<sup>12</sup> F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 145, 157.

<sup>13</sup> D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Beograd, 1987. str. 204.

činili srednjovjekovni dualisti (što danas pokušava dokazati D. Dragojlović)<sup>14</sup> ne može imati ničega zajedničkog sa islamom “kao najmonoteističkim od svih velikih religija”, kako je pisao N. Filipović.<sup>15</sup>

Hipoteze o sličnosti, maltene podudarnosti, islama i bogumilskog učenja, koje idu tako daleko da i islamu pripisuju trojstvo (Isus/Isa-pejgamber, sv. Duh/hazreti Ruh, Bogorodica/hazreti Merjema)<sup>16</sup> niko više ozbiljno ne shvata.

### Obredna praksa

O vjerskim obredima bogumila sačuvano je malo i to pretežno indirektnih podataka. Pošto znamo da su odbacivali relikvije i sve što je bilo sračunato da utiče na maštu i razvija kult crkve i klera, jasno je da su njihovi obredi bili skromni i jednostavni. F. Rački je bogumilima pripisivao “službu božiju” i četiri obreda: “isповijest”, “primanje u općinu”, “duhovno krštenje” i “lomljenje kruha.”<sup>17</sup> Kasniji su autori znatno reducirali ovaj obredni repertoar i sveli ga na tri osnovna obreda: duhovno krštenje, lomljenje hljeba i adoraciju.<sup>18</sup>

*Duhovno krštenje* bogumilski je obred koji se bitno razlikuje od kršćanskog i po ritualu i po shvatanju njegovog simboličkog značenja. Bogumili, kao i ostali dualisti, odbacivali su krštenje vodom, jer je voda kao i svaka materija tvorevina sotone, te ne može biti simbol primanja u zajednicu pravih krstjana.<sup>19</sup> Krštavanje male djece, koja su van svake moći da shvate značenje ovog čina, bogumili su smatrali besmislenim i vjerski bezvrijednim. Sam obred vršen je na taj način što bi jedan od uglednijih članova zajednice, u prisustvu drugih vjernika, na prsa krštenika stavio Evanđelje i položio ruke na njegovu glavu. Prije toga krštenik je javno priznavao svoje grijehе i molio oprost od Boga i od prisutnih. Evanđelje na prsima simboliziralo je

<sup>14</sup> D. Dragojlović, *n. d.*, str. 199-200.

<sup>15</sup> N. Filipović, “Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo”, Radio Sarajevo, *Treći program*, god. IV, broj 9, Sarajevo 1975. str. 71-72.

<sup>16</sup> *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, HKD “Napredak”, Sarajevo, 1942. str. 792.

<sup>17</sup> F. Rački: *Bogumili*, str. 530-533 i 552.

<sup>18</sup> D. Kniewald, “Vjerodostojnost ...”, *Rad JAZU* 270, Zagreb 1949. str. 247-262.

<sup>19</sup> Dž. Čaušević misli da 138. ajet sure *El-Bekare* sadrži islamsko rješenje ovog problema. Vidi napomenu 83. *Kur'an časni*, Zagreb 1969. str. 32.

usvajanje učenja, a polaganje ruku primanje u zajednicu. Ako bi krstjanin poslije toga zgriješio, morao je, nakon pokajanja, da bude ponovo kršten. Obred krštenja nije mogao izvršiti grješnik, jer “svetost i vrijednost krštenja proizilazi iz zasluga onog koji krštava.” I dok je zvanična crkva stajala na stanovištu da je bitna funkcija a ne moral funkcionera, bosanski heretici učili su da vrijednost funkcije zavisi od moralne vrijednosti onoga koji tu funkciju vrši.<sup>20</sup> Ovaj obred izvršavan je samo kod redovničkog/monaškog rukopoloženja bosanskih krstjana, a nije praktikovan u životu običnih vjernika. Zato se u izvorima veoma rijetko spominju oni “koji su s pravom dušom i dobrim načinom kršteni.”<sup>21</sup>

Ovakav obred može imati samo neke sličnosti sa načinom primanja u pojedine sufijске redove, kao što je i život krstjana u hižama samo donekle ličio na život derviša u tekijama,<sup>22</sup> a nikakve sa postupkom primanja islama.

*Obred lomljenja kruha* kod bosanskih bogumila predstavljao je analogiju službe božije (liturgije ili mise) ortodoksnih crkava, mada se i on i po formi i po simbolici od nje bitno razlikovao. Bogumili nisu priznavali sakrament transupstancije te im ni obred lomljenja kruha nije predstavljao pretvaranje kruha i vina u tijelo i krv Kristovu, nego je simbolizirao Riječ Božiju koju je Krist na posljednjoj večeri u vidu kruha podijelio svojim učenicima. Obred je počinjao zajedničkim izgovaranjem Očenaša, a zatim bi jedan od starijih članova zajednice izlomio kruh i podijelio ga prisutnima. Sastavnim dijelom obreda smatralo se i čitanje početka Ivanova Evanđelja. Jednostavnost obreda omogućavala je da on, u još uprošćenijem obliku, pređe u rasprostranjen običaj i da se u krugu porodice ponavlja prilikom uzimanja jela, osobito prilikom večere kada je porodica na okupu.<sup>23</sup>

Zajednički iftari u islamskoj praksi nešto su sasvim drugo.

*Adoracija* – klanjanje pred redovnicima/monasima kao “svetim” i “božjim ljudima” pripisuje se i bosanskim bogumilima. Vjerodostojnost takve prakse dokazuje se na osnovu traženja vikara Bartolomeja da ga papa Grgur XI uputi kako će postupati sa onim koji se i dalje “klanjaju jereticima i drže njihove obrede”, te na osnovu pisma pape Evgenija IV iz 1445. godine kojim

<sup>20</sup> A. Babić: *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963. str. 104.

<sup>21</sup> Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, I, 2, str. 153.

<sup>22</sup> *Povijest*, str. 792.

<sup>23</sup> D. Kniewald, “Vjerodostojnost...”, 259.

je pozvao hrvatskog biskupa Tomu da mu kao papin legat u Bosni ispita istinitost optužbi protiv kralja Tomaša da se sa “bosanskim menihejima” upušta u razgovor i da “njihovim prvacima koji se izabrani zovu, poštovanje iskazuje.”<sup>24</sup> Da ovdje nije riječ o obredu već o usputnom klanjanju vjernika pred “svetim” ili “božjim ljudima” potvrđuju upravo ovi isti izvori. Kralj Tomaš je bez teškoća uvjerio papinog legata da njegovo klanjanje nije nikakav obred već stari običaj koji on iz učtivosti poštuje.<sup>25</sup>

Nakon izloženog stječe se utisak da su bosanski krstjani odbacivali sve sakramente i obrede pravovjernih crkava, a da nisu prakticirali ni obrede karakteristične za zapadne heretike (katare i albigenze) smatrajući ih za “svete ljude” nepotrebnim i suvišnim.<sup>26</sup> Za bosanske krstjane “sveta molitva božja”, odnosno Očenaš, bila je jedina molitva koju su oni molili četiri puta danju i četiri puta noću u Bugarskoj, sedam puta danju i pet puta noću u Grčkoj, danju i noću, kući i na putu, kod jela i pića, na početku i na svršetku svakoga rada “na zemlju koljena pokličući” u Bosni.<sup>27</sup> A ne mole se prema istoku, nego gdje se nađu: stojeći prema sjeveru i prema jugu, prema zapadu i prema istoku.<sup>28</sup>

Sve što je u našoj literaturi do danas napisano o obredima bosanskih bogumila odnosi se, ustvari, na obrede krstjana (redovnika/monaha), a kakve su obrede vršili obični vjernici do danas nije objašnjeno. Također je ostalo nepoznato i to da li su imali bogomolje koje nisu imale samostanski/manastirski karakter, kakve su bile hiže ili su se zaista molili “pod granama, u šumama i planinama, na način vukova i divljih zvijeri.”<sup>29</sup>

Kuće u kojima su živjeli krstjani domaći izvori zovu hižama, dubrovački “kućama krstjana” ili “patarena”, a zapadni “manastirima ili samostanima.” Bile su to javne ustanove koje su kao i manastiri u istočnoj i samostani u zapadnoj crkvi, uživale pravo azila i važile kao kuće povjerenja. Njihov

<sup>24</sup> *Isto*, str. 162.

<sup>25</sup> D. Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih kristjana*, Čikago, 1962., str. 201-202; D. Dragojlović, *Krstjani*, str. 212.

<sup>26</sup> D. Dragojlović, *Krstjani*, str. 213.

<sup>27</sup> F. Rački, *Bogumili*, str. 525-542.

<sup>28</sup> F. Šanjek: *Bosansko humski krstjani*, 176. Kur'anski ajeti sure El-Bekare, 115 i 177 imaju drugi smisao.

<sup>29</sup> F. Rački, *Prilozi*, str. 129.

povlašćeni položaj pružao je sigurnost putnicima, pa su ih i Dubrovčani koristili kao stanice za svoje karavane.<sup>30</sup>

O broju i rasprostranjenosti hiža na tlu srednjovjekovne Bosne zna se veoma malo. Izvori ih spominju jedanaest dok ih se još deset može samo približno ubicirati na osnovu stećaka koji su pripadali gostima crkve bosanske i na osnovu turskih popisnih deftera.<sup>31</sup>

Izgled hiža samo je djelimično poznat. Osim skromne molitvene prostorije, veće hiže imale su hospicije u kojima su odsjedali putnici i posjetioci, a vjerovatno i druge prateće objekte. Bilinopoljska izjava spominje spavaonice i blagovaonice, a pisac *Rasprave* i štale koje su koristili i dubrovački karavani.<sup>32</sup>

Mada su slične prostorije i ulogu imale i prve zavije u našim krajevima,<sup>33</sup> do sada pronađeni izvori i stepen njihove proučenosti ne daju nam dovoljno argumenata da obrede bosanskih bogumila smatramo sličnim islamskim obredima, a time ostaje otvorenim i pitanje fenomena širenja islama na ovoj osnovi.

*Post* je uz molitvu i klanjanje bio jedno od djela bogumilske savršenosti. Bugarski su bogumili bili "blijeđi" od velikog posta, a za grčke se zna da su postili tri dana u sedmici (ponedjeljak, srijedu i petak), ne jedući ništa "do treće ure poslije podne".<sup>34</sup>

Bosanski bogumili toliko su držali do svoga posta da su po njemu razlikovali svoje pristaše (nemrsne ljude) od pripadnika drugih vjera (mrsni ljudi). Takve podjele ne susrećemo ni na Istoku ni na Zapadu.<sup>35</sup>

Izjava prvaka bosanskih krstjana na Bilinom polju 1203. godine, da će ubuduće postiti samo "od crkve određene postove", uvjerljivo govori da su oni drugačije postili nego što je to bilo propisano kanonima zapadne i istočne crkve.<sup>36</sup>

---

<sup>30</sup> D. Dragojlović, *Krstjani*, str. 219.

<sup>31</sup> D. Mandić, *Bogumilska crkva*, str. 302-319; Tajib Okić, *Les Kristijans*, str. 128.

<sup>32</sup> *Isto*, str. 321.

<sup>33</sup> Vakufnama Isa-bega Ishakovića, preveo H. Šabanović, u *Vakufname iz Bosne i Hercegovine. (XV i XVI vijek)*, Sarajevo, 1985, str. 14.

<sup>34</sup> F. Rački: *Bogumili*, str. 533.

<sup>35</sup> D. Mandić: *Bogumilska crkva*, str. 340.

<sup>36</sup> D. Kniewald, "Vjerodostojnost...", str. 136.

Poruka gosta Radina ostavljena u testamentu gostu Radinu Seoničaninu da se “drži vjere koju vjeruje i posta koji posti” jasno govori da su se “krstjani” razlikovali od “mrsnih ljudi” upravo doživotnim postom.<sup>37</sup> U jednom tekstu se čak kaže da “strogi post bosanskih krstjana ima analogiju u ramazanskom postu”,<sup>38</sup> što se u objašnjavanju širenja islama u našim krajevima često koristilo kao dokaz za masovno prelaženje bogumila na islam.

*Blagdani* koje su praznovali bogumili još nisu sigurno utvrđeni. Zna se naprimjer da su postili i radili u nedjelju i na Uskrs, što bi značilo da ih nisu svetkovali, a da su izdavali povelju na Blagovijest, po Jurjevi dni, na dan svetoga Mihovila, na dan svetog Georgija, u svetu nedjelju i u svetu petku, što bi opet moglo značiti da su ove praznike osobito cijenili.<sup>39</sup>

Svetkovanje kraja nedjelje i petka, kojim se bogumilstvo razlikuje od katoličanstva i pravoslavlja, za Ć. Truhelku “jedan je novi tumač, zašto se patarenstvo tako lahko stopilo s islamom, u koga je petak također blagdan,”<sup>40</sup> dok L. Petrović smatra da su upravo petak “u to doba posebno štovali katolici u Bosni i drugdje.”<sup>41</sup>

*Krsna slava* je slavljena u srednjovjekovnoj Bosni, na području koje nije podudarno ni sa područjem pravoslavlja ni sa područjem Srpstva. Još je zanimljivije to što izvori spominju da se susreću i kod katolika i kod muslimana. Iako danas ovu slavu slavi samo srpski narod, Ć. Truhelka je smatrao da ona nije ni pravoslavnog ni srpskog “nego patarenskog porijekla.”<sup>42</sup>

*Obećanje* – Da su bogumili osuđivali svaku zakletvu potvrđuju i domaći i strani izvori. Umjesto zakletve oni su prema svome običaju davali samo “obećanje” (promissio). Znajući to, Dubrovčani su davali uputstva svojim poslanicima da njihove povlastice potvrde i “patareni obećanjem kako oni imaju običaj.” Ovakav stav bogumila prema zakletvi objašnjava se uticajem zapadnih katara ili istočnih monaha.<sup>43</sup>

*Brak* kod bogumila, čini se, još nije dovoljno proučen. Po jednima, odbacujući svaki tjelesni dodir sa ženama, bogumili su odbacivali i brak kao

<sup>37</sup> D. Dragojlović, *Krstjani*, str. 214.

<sup>38</sup> *Poviest*, str. 792.

<sup>39</sup> D. Mandić: *Bogumilska crkva*, str. 387.

<sup>40</sup> Ć. Truhelka: *Testament*, str. 369.

<sup>41</sup> L. Petrović: *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953. str. 119.

<sup>42</sup> Ć. Truhelka: *Testament*, str. 370.

<sup>43</sup> D. Dragojlović: *Krstjani*, str. 217.

smetnju za spasenje i smatrali ga smrtnim grijehom.<sup>44</sup> I kada su se ženili, svoje žene nisu nazivali ženama ili suprugama, nego kućanicama, domaćicama i drugama.<sup>45</sup> Drugi, pak, misle da je za razumijevanje bogumilskog braka zanimljiva i činjenica da su se ženili i najviši vjerski dostojanstvenici njihove hijerarhije. Tako gost Radin u svome testamentu navodi i dva svoja (anonimna) sina i dvije kćeri Vučicu i Alinicu. Prema tome se da zaključiti da bogumili nisu branili ženidbu ni svome svećenstvu, a kamoli laicima. Od ostalih kršćana razlikovali su se u tome što su brak smatrali društvenom, a ne crkvenom institucijom i poricali je kao sakrament.<sup>46</sup> Među njima nije bilo poligamije. Brak se mogao razvesti.

Celibat svećenstva nisu priznavali, pa se razlikovahu i od katolika (celibat obavezan za svećenstvo) i od pravoslavnih (celibat obavezan za redovništvo i višu hijerarhiju).

Ovakav bogumilski brak biće, za Ć. Truhelku, “jedan od glavnih uzroka da je islam, u koga nalazimo posve slično shvaćanje, bosansko patarenstvo sebi tako brzo asimilovao.”<sup>47</sup>

*Ishrana* bogumila bila je bez mesa i svega što potječe od mesa, jer su smatrali da se niko ko jede meso, ili sir, ili mliječne proizvode, ne može spasiti bez ponovnog krštenja.<sup>48</sup> Vino su, kao i svi srednjovjekovni dualisti, odbacivali i “izumom đavola” smatrali,<sup>49</sup> pisali su zapadni herezijarsi. Danas, pak, susrećemo se i sa drugačijim mišljenjima. D. Mandić misli da su bosanski krstjani pili vino,<sup>50</sup> a D. Dragojlović da su odbacivali upotrebu mesa i hrane od mesa, ali ne i vina, sira i mliječnih proizvoda.<sup>51</sup> Pažljivim proučavanjem turskih popisnih deftera, koji bilježe ko, šta i koliko proizvodi, možda će se bar donekle bolje rasvijetliti i pitanje upotrebe svinjskog mesa i vina među bosanskim bogumilima. Do tada ostaje nejasno koliko je ishrana bogumila imala sličnosti sa islamskom kulturom ishrane.

---

<sup>44</sup> F. Rački: *Bogumili*, str. 546.

<sup>45</sup> D. Mandić: *Bogumilska crkva*, str. 333.

<sup>46</sup> Ć. Truhelka: *Testament*, str. 367

<sup>47</sup> *Isto*, str. 367.

<sup>48</sup> F. Rački: *Bogumili*, str. 547.

<sup>49</sup> F. Rački: *Prilozi*, 124.

<sup>50</sup> D. Mandić: *Bogumilska crkva*, 338.

<sup>51</sup> D. Dragojlović: *Krstjani*, str. 215.

## Etičke norme

Sušтина bogumilskog moralnog učenja zasnivala se na dualističkom shvatanju svijeta. U skladu s tim, vjerovali su da je ljudska duša razdijeljena na božansku i satansku prirodu u njoj. Ona je poprište na kome dijele megdan svjetlo i tama, dobro i zlo, duh i materija, a s ciljem da na zemlji zavlada carstvo svjetlosti. Ljudi mogu doprinijeti toj borbi tako da od materije oslobode svoju božansku iskrу – razum zajedno sa životnim počelom – dušom. To se može postići samo uzornim načinom života.

Bogumili su vjerovali da se bez potpune čistoće duše i tijela ne može Bogu ugoditi niti duša spasiti.<sup>52</sup> Njihova moralna čistota izazivala je divljenje čak i njihovih protivnika koji su ih smatrali ne samo “asketama” već i “svetim muževima.”<sup>53</sup>

Vršanjem dobrih djela, na putu ka savršenstvu bogumil je spokojno sretao iskušanja i stradanja.

Lični moral podrazumijevao je stalnu težnju za savršenstvom, život po strogim vjerskim načelima, uzdržavanje od vina na koje nas đavo navodi (a samo je izvor grijehа), lični rad (nedostojno je “steći si milostinjom hranu i odjeću”), samoodricanje i požrtvovanje, umjerenost u jelu i piću, skromno odijevanje i ponizan hod, pokajanje za učinjeno i stalno čuvanje od budućih grijehа učinjenih mišlju, riječju ili djelom.

U teške grijehе bogumili su svrstavali nevjerovanje, ubijanje ljudi i životinja (osim zmija), nemoral i druženje sa nemoralnim osobama, požudu za blagom i uživanje mesa (osim ribe), zaklinjanje, laž i lažno svjedočenje, mnogo govorenje i ogovaranje, svako kažnjavanje i dr.<sup>54</sup>

Porodični moral bogumila propisivao je iste norme i istа ponašanja za supružnike: čuvanje od preljube i ljubav prema bližnjima. Neki i danas tvrde da su bogumili podrivali brak i porodicu kao osnovnu ćeliju društva i države, a drugi da su nastojali da ih ozdrave i osnaže. Odricanje rađanja djece kod nekih bogumila pravda se dualističkim shvatanjem svijeta: “Zar ima smisla da se stvaraju djeca, kad će ih pre ili posle rat ili glad da zarobi?”<sup>55</sup>

<sup>52</sup> D. Mandić, *Bogumilska crkva*, str. 327.

<sup>53</sup> D. Dragojlović, *Krstjani*, str. 215.

<sup>54</sup> F. Rački, *Bogumili*, Beograd, str. 543-545.

<sup>55</sup> M. Genovski, “Etičke norme bogumila”, *Učitelj*, god. 15 (49), br. 4 (decembar), Beograd 1934. str. 288-299.

Društveni moral bogumila zahtijevao je poštivanje ljudske ličnosti. Učili su da se ne treba pokoravati gospodaru već samo Bogu. Takva društvena etika podsticala je društvene promjene kako bi se omogućila jednakost za sve pred Bogom /Crkvom/ i pred zakonom, te ukidanje svjetovne i crkvene hijerarhije. Vlast je data sotoni, čovjek gospodari samo nad tijelom, a ne i nad dušom.

Zahtijevajući ukidanje kazni, prinude i nasilja, a zagovarajući uzajamno praštanje i pomaganje, bogumilsko učenje je bilo istinska apologija siromaštva.

Ne treba mnogo napora da bi se u navedenim bogumilskim etičkim načelima prepoznali i propisi islamskog ahlaka i svi univerzalni moralni principi drugih religija, ali pri tome ne treba smetnuti s uma da su im različita i polazišta i motivi. Stoga ne možemo bezrezervno zaključiti da su bitnije uticali na brže i masovnije širenje islama među bogumilima, već prije da su bogumili, nakon primanja islama, brže i potpunije prihvatili islamski moralni kodeks nego konvertiti iz drugih religijskih sredina

#### ABSTRACT

The history of the spread of Islam in this part of the world is intimately associated with the study of the history of the "Good Bosnians", which in turn is linked to the study of mediaeval religious movements. For more than a century, given the nature of the surviving material and the diverse methodological approaches to its interpretation, there has been an on-going debate between those who defend and those who contest three entirely different standpoints. The first claims that the Bosnian Church was heretical in nature and dualist in its teachings, and that its hierarchical organization and rites were based on the practice of mediaeval dualists; the second, that the Bosnian Church was a national, autocephalous and at all times Orthodox church; the third highlights the Catholic origins and orthodox nature of the Bosnian church, based on the Croatian glagolitic tradition. Caught up one or other of these theories, the authors of works on the origins of the Muslims of Bosnia and Herzegovina and the spread of Islam in this part of the world have arrived at opposing views, ranging from the belief that the Bogomils (Krstjani, Patarins or whatever other name they give them) constitute the basis and leaven for the spread of Islam, to the denial that they were a factor at all.